ڊاڪٽر غلام علي الانا

سنڌ ۾ اسلام جي اچڻ کان اڳ جي سنڌي شاعري

SINDHI POETRY BEFORE ISLAM

Dr. Ghulam Ali Allana, Renowned Scholar &
Emeritus Professor, University of Sindh.

ABSTRACT

Sindhi language possesses very rich literary traditions. Sindhi is a living and a thriving language. Its writers have contributed extensively in every field and form of its literature-folk as well as other forms: classical as well as pervianised and modern forms from the period long before the advent of Islam in Sindh in 93 A.H./711 A.D. Some examples of literary forms have been found from the libraries and temples of old states of Kutch, Gujrat, Rajasthan, Hariana and Hamachal Pardesh of India.

The second and 5th centuring A.D., i.e. 500 yeas before the conquest of Arabs in Sindh in the year 93 A.H./711 A.D. The scholars like Dr. Muhammad Hassan, Dr. S.K. Chatterji and Dr. Murlidhar Jetley have quotted some instances of the earliest poetry of second century.

-1 سنڌي ادب جي تاريخ نئين سر لکڻ جي ضرورت آهي. اُن جا پيرا نئين سر لوڪ ادب جي تاريخ جي حوالي سان کڻڻا پوندا ڇاڪاڻ تہ اسان کي سنڌي ادب جي آڳاٽي تاريخ جي تلاش لاءِ پنهنجي ملڪ ۽ پنهنجي وطن ۾ چيل قصيدن نما بيتن، دوهن ۽ سورٺن کان سواءِ، ويرگاٿائن ۽ محبوب جي حسن، سونهن ۽ سوڀيا جي تعريف ۾ چيل ’سينگار رس‘ جا بيت، اُنهن ۾ تشبيهن، استعارن ۽ علامتن جو استعمال تمام گهڻو آڳاٽو ملي ٿو. انهيءَ ڪري سنڌي ادب جي انهن صنفن لاءِ محققن کي سنڌ جي ٿر واري حصي کان سواءِ ڀارت جي راجستان واري حصي، ڪڇ، گجرات ۽ ڪاٺياواڙ کان وٺي، هرياڻا پرديش ۽ هماچل پرديش جي مندرن ۽ مٺن کان سواءِ اڳوڻن راجائن، رجواڙن ۽ سنتن جي آستانن ۽ اوتارن تي اهڙي ڪلام جي ڳولها ڪرڻي پوندي.

سنڌي زبان جي قديم زماني ۾ پهچ ۽ پکيڙ جا اُهڃاڻ ۽ آثار، ڪڇ، گجرات، ڪاٺياواڙ، راجستان ۽ هرياڻا جي مندرن ۽ مٺن ۾ ئي مليا آهن. انهن ڳالهين جو ذڪر، ڀارت جي عالمن پروفيسر سُنتي ڪمار، چٽرجيءَ، پروفيسر جهمٽ مل ڀاوناڻيءَ، پروفيسر ڊاڪٽر مرليڌر جيٽليءَ، ديوان هيري نڪر، پروفيسر لڇمڻ خوبچنداڻيءَ، ڊاڪٽر ڄيٺي لالواڻيءَ، پرم ابيچنداڻيءَ ۽ تازو ڊاڪٽر ڪشني فلواڻيءَ کان سواءِ ٻين عالمن بہ ڪيو آهي، پر سنڌ وطن جي ساراهہ جا اوائلي گيت، قديم زماني ۾، ويدن واري زماني ۾ بہ ڳايا ويندا هئا. هن مقالي ۾، رگ ويد مان هڪ منڊل حوالي طور پيش ڪجي ٿو جنهن ۾ سنڌ وطن ۽ سنڌ وطن کي زنده جاودان رکندڙ سنڌو درياء جو ذڪر ڪيل آهي؛ مثال طور هڪ منڊل ۾ فرمايل آهي:

اَجهل، اَٿموت سنڌو،
ٻلَ واري سگهاري سنڌو
ڏيهن ۾ ميدانن مان،
اَپار پاڻيءَ جا، ڦهلاءَ ڪٽي،
جرڪندي، ڪڙڪاٽ ڪندي، وهندي رهي ٿي،
جهڙي ابلق گهوڙي،
سونهاري ۽ سوڀياوان سنڌ،
پلن گهوڙن ۾ شاهوڪار آهي،
۽ آهي شاهوڪار رَٿن ۽ ويسن وڳن ۾،
سهڻي گهڙيل سون ۾ شاهوڪار،
اَڻ مَئي مايا جي مالڪ
هتان جا گاهہ نيڻ نار ۽ لذت وارا
اُن اهڙي جو وينو ڏس
شربت جو ميناج نہ پُڇ

2- (الف) ’هندي ادب کي تاريخ‘ جي مصنف، ڊاڪٽر محمد حسن لکيو آهي: ”اسلام جي آمد کان اڳ، هندي ادب جا شاعر ۽ سگهڙ، راجائن ۽ سردارن جا درٻاري هوندا هئا، تنهنڪري ان وقت جي شاعريءَ ۾ ’رجز‘ ۽ ’ساراهہ‘ يا ’واڪاڻ‘ جي جهلڪ وڌيڪ نظر اچي ٿي.“[1]

---

[1] محمد حسن، ڊاڪٽر: هندي ادب کي تاريخ، 1955ع. عليگڙهہ: انجمن ترقيءِ اردو، ص-17.

ڊاڪٽر محمد حسن اڳتي لکي ٿو:

> اپڀرنش شاعريءَ جا نمونا يعني گاٿائون، ٻينءَ صديءَ عيسويءَ کان ملن ٿيون.[2]

(ب) ڊاڪٽر محمد حسن صاحب جي اها راءِ نهايت ئي وزندار آهي ۽ جيڪڏهن ڳولا ڪبي ته شايد اجا به اڳ واري دؤر جي لوڪ ادب وارو مواد ملي وڃي، ڇاڪاڻ ته راءِ گهراڻي ۽ برهمڻ گهراڻي واري زماني ۾ به، سنڌ جي سگهڙن، اُن زماني جي ويرن ۽ بهادرن جي بهادريءَ جون ڳاهون ضرور جوڙيون هونديون، جيئن ڊاڪٽر محمد حسن صاحب، هيمچندر جي مشهور تصنيف ’سِڌ هيمچندر‘ مان شاعريءَ جا ڪي نمونا هٿ ڪري، پنهنجي مذڪوره ڪتاب ۾ ڏنا آهن، جن کي هن (ڊاڪٽر محمد حسن) ’گاٿائون‘ سڏيو آهي.[3]

(ت) هيمچندر جي باري ۾ ڊاڪٽر سنتي ڪمار چٽرجيءَ به پنهنجي ڪتاب ۾ ذڪر ڪيو آهي. ڊاڪٽر چٽرجي لکي ٿو ته:

> ڏهين صديءَ عيسويءَ جي آخري حصي ۽ يارهين صديءَ جي شروع واري حصي ۾، ترڪن، پنجاب تي قبضو ڪيو، ۽ اُتي جا حاڪم بڻجي ويٺا. محمود غزنويءَ جي حملي کان پوءِ، اهو خطو، غزنوي حڪومت جو حصو بڻجي ويو. لهاذا ڏهين صديءَ کان وٺي، ٻارهين صديءَ تائين، اُلهندين اپڀرنش ٻولي، جاهه و جلال ۾ هئي ۽ علم ادب جي بيان جو ذريعو هئي، ۽ عام طور ماڻهن جي ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۽ روزانه وهنوار واري ٻولي هئي.[4]

ڊاڪٽر چٽرجي اڳتي لکي ٿو ته:

> شؤرسينيءَ کان پوءِ هند ۾ الهندين اپڀرنش، هڪ علمي ۽ ادبي ٻوليءَ جي روپ ۾، اُتر هندستان ۾، ترڪن جي قبضي کان پوءِ، اُتر هند جي راجپوت شهزادن جي درٻارن ۾ سالها سال استعمال ٿيڻ لڳي. انهيءَ زبان ۾، اُتر هند جي شاعرن طرفان جوڙيل ڪِوتائن جا مثال هٿ آيا آهن. ڪِوتائن جي انهن مثالن جي اڀياس کان پوءِ چئي سگهجي ٿو ته ’الهندين اپڀرنش زبان‘، ’برج-باڪا‘ (هندستاني) کان آڳاٽي آهي، پر هڪ لحاظ کان اُلهندين اپڀرنش، ’برج-باڪا‘ سان خانداني نسبت رکي ٿي.[5]

[2] ايضاً، ص ص 16 ۽ 17.

[3] ايضاً، ص 17

[4] Chatterji, S.K., Dr. 1942. Indo-Aryan and Hindi, Ahmedabad: Gujrat Vernaeular Society.

(ث) ڊاڪٽر چٽرجيءَ، انهيءَ الهندين اپڀرنش ٻوليءَ ۾ چيل ڪِوتا جا ڪي مثال به ڏنا آهن، جيڪي هن، هيمچندر جي ڪتاب مان هٿ ڪيا هئا. هُو لکي ٿو ته:

> اُلهندي اپڀرنش ٻوليءَ ۾ چيل ڪِوتا جا ڪي نمونا هٿ آيا آهن، جيڪي جين ڌرم جي ودوان، هيمچندر رڪارڊ ڪيا هئا. هيمچندر 1088ع کان 1172ع ڌاري گجرات ۾ رهندو هو. هيمچندر طرفان ڏنل مثالن مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته اُن وقت اُن خطي ۾ عام طور ڪهڙي ٻولي ڳالهائي ويندي هئي، جنهن پوءِ هندستانيءَ جي صورت ورتي.[6]

ڊاڪٽر چٽرجيءَ، هيمچندر جي ڪتاب، ’سِڌ هيمچندر‘ مان جيڪي مثال کنيا هئا، اُهي هيٺ هوُبهو نقل ڪري ڏنا ويا آهن. اُنهن مان هڪ گاٿا بلڪل اها ساڳي آهي جنهن جو ذڪر ڊاڪٽر محمد حسن پنهنجي ڪتاب، ’هندي ادب ڪي تاريخ‘ ۾ ڪيو آهي. ڊاڪٽر چٽرجيءَ ۽ ڊاڪٽر محمد حسن جي ڏنل انهيءَ ’گاٿا‘ جي ٻوليءَ ۽ گهاڙيٽي جو جڏهن تجزيو ڪجي ٿو تڏهن معلوم ٿو ٿئي ته اُن گاٿا (ڳاهه) جو گهاڙيٽو بلڪل ’دوهي صنف‘ وارو آهي، ۽ اُن ۾ ڪم آندل ٻولي، سنڌ جي اوڀر ۽ ڏکڻ-اوڀر واري لهجي جهڙي آهي، جنهن کي گجرات ۽ راجستان ۾ رائج ’ناگر‘ ۽ ’پُبنگل‘ لهجن جو گڏيل لهجو ’ناگر اپڀرنش‘ سڏي سگهجي ٿو. اُها گاٿا هيءَ آهي:

ڀلا هُئا جو ماريا ڀيڻ، مهارو ڪنت،
لجينج تو ويڻ سين، جو ڀڳا گهر انت.

انهيءَ گاٿا (ڳاهه) کي ڊاڪٽر چٽرجيءَ، هن ريت پيش ڪيو آهي:

ڀلا هئا جُ ماريا ٻهَڻ، مهارا ڪنت،
لجينجم تو ويڻ سين، جُ ڀگا گهر انت[7]

انهيءَ گاٿا ۾ ڪم آندل لفظن ۾، معمولي صوتي تبديلين کان سواءِ اڄ به ڏکڻ، ڏکڻ-اوڀر ۽ اوڀر سنڌ طرف، سنڌ جي ٿر ۽ پارڪر وارن علائقن ۾، اِهي

[5] Chatterji., Op. Cit., P.169

[6] Chatterji. S.K., Op. Cit., P.169

[7] Ibid., PP. 164 & 165.

لفظ ائين ئي يعني ساڳيءَ طرح اُچاريا ويندا آهن. اِن گاٿا جي گهاڙيٽي ۽ شاعريءَ جو مضمون بلڪل اُهو ئي آهي جيڪو صديون پوءِ، سنڌ جي سدا حيات شاعر، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ، پنهنجي رسالي جي سُر ڪيڏاري ۾، ۽ شاهه صاحب کان پوءِ خليفي نبي بخش 'قاسم' پنهنجي ڪلام جي سُر ڪيڏاري ۾ ورجايو آهي. شاهه صاحب فرمايو آهي:

ڀڳو آءٌ نه ڇُٽان، ماريو ته وسهان،
ڪانڌ منهن ۾ ڌڪڙا، آءٌ سيڪيندي سونهان،
ته پڻ لڄ مران، جي هونِس پُٺ ۾.

مٿينءَ گاٿا جي پهرينءَ مصرع ۾ 'مهارو' ۽ 'ڪنت' لفظن کان سواءِ، باقي سڀ لفظ اُهي ئي آهن جيڪي اڄ به سنڌي ٻوليءَ ۾ رائج آهن، ۽ اهو ته هر سنڌي مڃيندو ته سنڌي ٻوليءَ جي 'ڍاٽڪي' ۽ 'پارڪري' لهجن ۾، 'مهارو' ۽ 'ڪَنت' يعني 'ڪانڌ' لفظن جو استعمال عام آهي. شاهه سائينءَ به مٿي ڏنل بيت ۾ 'ڪانڌ' لفظ ڪم آندو آهي. اهڙيءَ طرح انهيءَ ساڳيءَ گاٿا جي ٻيءَ مصرع ۾ 'لڄينج' لفظ ۾، 'ڄ' صورت جو استعمال، 'ئي' (حرف مطلق صورت) وارو آهي. 'ڄ' جو استعمال، سنڌي ٻوليءَ جي اوڀر واري لهجي تي، ڪڇي ۽ گجراتيءَ جو اثر ظاهر ڪري ٿو. هيءَ گاٿا ٻيءَ صديءَ عيسويءَ جي مڃي وئي آهي.[8] هن گاٿا جي اڀياس کان پوءِ اهو نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو ته، هيءَ گاٿا، سنڌو-ماٿر جي ڏاکڻئين لهجي جي، ڏکڻ-اوڀر واري محاوري ۾ چيل آهي، جيڪو اُن وقت سنڌ جي ڏکڻ، ڏکڻ-اوڀر ۽ اوڀر وارن علائقن ۾ رائج هو، ۽ جنهن کي علم ادب جي اظهار جو وسيلو بڻايو ويو هو، ۽ جنهن کي مقامي طرح 'ناگر اپڀرنش' سڏيو ويندو هو.

اهو نوٽ ڪرڻ گهرجي ته هيمچندر واري زماني ۾ اسماعيلي داعي 'پير ستگرنور' (وفات 1079ع)، سنڌ، گجرات ۽ عادل شاهي حڪومتن وارن خطن ۾، پنهنجي فڪر جي تعليم جو، پنهنجي چيل ڪلام يعني 'گنانن' ذريعي پرچار ڪري رهيو هو. هن موضوع تي مون ٻين مضمونن ۾ ڪافي ڪجهه لکيو آهي.

3- (الف) سر گريئرسن جو رايو آهي ته 'ناگر اپڀرنش'، قديم زماني ۾، گجرات، راجستان ۽ اُن جي اولهه واري خطي (يعني سنڌ جو ٿر ۽ پارڪر وارو حصو) ۾، علم ادب جو ذريعو هئي، ۽ ادبي لحاظ کان اُها زبان (ناگر اپڀرنش)، هن پوري خطي تي ڇانيل هئي.[9] محققن اهو به ثابت ڪيو آهي ته ڏکڻ-اوڀر سنڌ جا ڪڇ، گجرات ۽ راجستان جي اولهه واريءَ سرحد سان، سياسي، سماجي، واپاري ۽ علمي ادبي لحاظ کان گهاٽا ناتا هئا، ان ڪري، اُن وقت جا سگهڙ، سياڻا ۽ سالڪ، انهن ملڪن ۾ پيا ايندا ويندا هئا.

(ب) ڀارت جو عظيم سنڌي ودوان ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر گنگارام گرگ جي ڪتاب جي مهاڳ ۾، سنڌي ٻوليءَ کي، 'ناگر اپڀرنش' جي شاخ ٿو ڪوٺي ۽ لکي ٿو ته:

> جيتري قدر وچ واري هند-آريائي (Middle Indo-Aryan) جي حيثيت جو واسطو آهي، موجوده سنڌي، 'ناگر' يا 'شؤرسيني اپڀرنش' سان گهٽي هڪجهڙائي ڏيکاري ٿي، جيڪا (شؤ رسيني اپڀرنش)، هندوستان جي، اُن زماني ۾، ساهتيه ٻولي هئي، جيڪو زمانو، نئين هند-آريائي ٻولين جي وجود کان اڳ وجود ۾ هو، پر اسان وٽ لکت ۾ ڪوبه رڪارڊ موجود ڪونهي، جيڪو 'ناگر اپڀرنش' جي مدد ڪري، ڇو ته 'ناگر اپڀرنش'، سنڌو-ماٿر جي هيٺئين خطي، جتان سنڌي ٻولي، هڪ نئين هند-آريائي ٻوليءَ جي حيثيت ۾ غالباً 1000ع ڌاري وجود ۾ آئي هئي.[10]

4- (الف) 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' ڪتاب جي ٻئي ڇاپي ۾ اهو تفصيل سان بحث ڪري ثابت ڪيو ويو آهي ته اهو چوڻ صحيح نه آهي ته سنڌي زبان، 1000ع ڌاري وجود ۾ آئي هوندي، پر اُن ڪتاب ۾ ائين چيو ويو آهي ته سنڌو-ماٿر جي مقامي زبان يعني 'سنڌُوئيءَ' جي ڏکڻ واري لهجي جي ڏکڻ-اوڀر ۽ اوڀر واري محاوري کي، مقامي طرح 'ناگر اپڀرنش' نالو ڏنو ويو هو، جيڪا نه فقط روزمره جي وهنوار واري ٻولي هئي، پر اها علمي ۽ ادبي زبان جو درجو پڻ حاصل ڪري چڪي هئي.

(ب) ڊاڪٽر جيٽلي اهو پڻ قبول ڪيو آهي ته 'ناگر اپڀرنش'، 'ادبي اپڀرنش' هئي. ڊاڪٽر جيٽلي، ناگر اپڀرنش ۾ چيل ٻن ڪوتائن جا مثال ڏيئي، 'ناگر اپڀرنش' جي، سنڌي ٻوليءَ سان هڪجهڙائي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

---

(8) محمد حسن، ڊاڪٽر: هندي ادب کي تاريخ، ص 36

(9) Grierson, G., Sir 1927. Linguistic Survey of India, Vol:I, Part-1, P.124

(10) Ganga Ram Garg, Dr., 1991. International Encyclopaedia of Indian Literature, Vol: VIII (Sindhi), a brief survey written by Dr. Murlidhar Jetley, Delhi: Mittal Publications, P.ix.

ڊاڪٽر جيٽلي اهي ٻئي ’دوها‘، هيمچندر (ٻارهين صدي عيسوي) جي ڪتاب مان ڪنيا آهن. اهي ٻئي دوها هيٺ پيش ڪجن ٿا:

ناگر اپڀرنش	سنڌي (ڊاڪٽر جيٽلي جي) پڙهڻي
ڍولا ساملا ڌڻ چمپا-وڻي	ولو سانولو، ڌڻ چمپاورڻي
نائي سُوَڻَ-ريهہ ڪَسَوَٽئي ڊِنّي	جاڻ سونا-ريهَہ ڪَسَوَٽيا ڏنّي.

ٻيو مثال:

مائي توهون واريا، ماڪُرُ ڊيها ماڻو،	ڍولا مون تو واريو، مَ ڪر ڊگهو ماڻ
ننڊئي گمائي راتري، ڌڙ وڙهوئي،	ننڊ گوائي راتڙي، جهٽ پٽ هوءِ وهاڻُ،

انهن ٻنهي مثالن جو جڏهن اڀياس ٿو ڪجي تہ اهو پڌرو پيو ٿو چئي سگهجي ٿو تہ اهي ٻئي دوها، اُن زماني واري سنڌي لهجي جا مثال آهن، جن ۾ لفظ اُن زماني واري لهجي مطابق استعمال ڪيا ويا آهن. دراصل ’شرنگار رس‘ ۾ چيل اهي ٻئي دوها، سنڌو-ماٿر واريءَ قديم ’سنڌُئي ٻوليءَ‘ جي، ڏکڻ-اوڀر ۽ اوڀر واري لهجي جا آهن، جنهن کي مقامي طرح ’ناگر-اپڀرنش‘ نالو ڏنل هو.

5- اڳ ۾ چيو ويو آهي تہ ڊاڪٽر سُنتي ڪمار چئٽرجيءَ کي بہ هيمچندر جي ڪتاب مان ڪي دوها هٿ آيا هئا، جن مان هڪ مٿي مثال طور ڏنو ويو آهي. انهن دوهن جي ٻولي بہ قديم سنڌي زبان سان هڪجهڙائي رکي ٿي؛ مثال طور:

ڊاڪٽر چئٽرجيءَ جي پڙهڻي	سنڌي پڙهڻي
جِيوُ ڪَسِ نا پِلَ هائو، ڌن پڻ ڪَسُ نہ اِٺُ،	جِيوُ ڪَس نہ پلو هوءِ، ڌن پڻ ڪس نہ اِٺ،
دوڻي ئي اَوَسري نوڙيائين، تڻ سون ڳڻي وِسِٺُ	ڌوڻي ئي اَوَسري نهوڙيائين، سون ڳڻي تِڇ.

(يعني جيو (زندگي) هر هڪ کي پلو لڳندو آهي ۽ ڌن پڻ هر هڪ جي اِڇا هوندي آهي، جڏهن ئي اِهي ٻئي حاصل ڪيائين، تڏهن سونَ کي تڇ سمجهيائين)

ڊاڪٽر چئٽرجيءَ جي پڙهڻي	سنڌي پڙهڻي
جَئي نا سو آوَئي دوئي گهر، ڪا آهو مُہ ٿُجهہ،	جي نہ سو آوَئي تو ئي گهر ڪو آهي مُہ تجهہ،
واڻ جُہ گندَئي، تئوُ ساهيئي، سو پيو هوئي نا مُجهہ.	واڻ جو ڪندئي سائين، سو پيو نہ هوئي مجهہ.

(يعني: جيڪڏهن هوُ تنهنجي گهر نٿو اچي، تہ تنهنجو منهن مايوس ڇو آهي؛ جيڪو ماڻهو پنهنجو واڻ/واعدو ٿوڙيندو، سو سائين منهنجو پيا/محبوب ٿي نٿو سگهي)

ڊاڪٽر چئٽرجيءَ جي پڙهڻي	سنڌي پڙهڻي
اَمهي ٿووا رِءُ ٻَهُئا، ڪائرا ايون ڀنٽتي	اَمهي ٿورا، رياڪار ٻَهُوئا(گهڻا)، ڪائرَ ايئن پٽنت،
مُڌي نِهالهي گاٽَ-آلو، ڪَئي جڻ جونا ڪرنتي،	منڌي نهاري گهاٽ-آلو، ڪئي ڄڻا مڪر ڪَرَنتِ،

(يعني: اسين ٿورا، دشمن گهڻا، ڪائر ائين چوندا آهن، منجهيل ماڻهو آسمان ڏانهن اُميد رکي نهاريندا آهن، ڪيترائي ماڻهو ائين مڪر بہ ڪندا آهن)

ڊاڪٽر چئٽرجيءَ جي پڙهڻي	سنڌي پڙهڻي
پُٽي جائي ڪَوَڻُ گُڻُ، اَوَگُڻُ ڪَوَڻُ مُئيٽا	پُٽَ جائي ڪهڙو گُڻ، اَوَگُڻ ڪهڙو مرڻ،
جا باپ ڪي ڀومَهڙي، جمپيجائي اَوَري نا.	جي باپ ڪي ڀومڙي، جمپيجائي، اوُرڻ.

(يعني: پٽ ڄائو تہ ڪهڙي وڏي ڳالهہ ٿي، پر (جيڪڏهن) هوُ مري بہ ويو تہ ڪهڙو اوگڻ ٿيو. اهو ائين آهي جيئن پيءُ جي ڀونءَ تي ڪو ڌاريو قبضو ڪري وٺي).

انهن دوهن جي ٻولي، ٻارهين صديءَ ۾ آيل اسماعيلي داعي، پير ستگرنور جي ’گنانن‘ ۾ ڪم آندل ٻوليءَ سان تمام گهڻي، هڪجهڙائي رکي ٿي.

6. مطلب تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڳاتائن، دوهن ۽ شرنگهار رس وارن دوهن جو رواج، سومرن جي دؤر کان ڏسڻ ۾ اچي ٿو، ۽ لاڙ، ٿر ۽ پارڪر جا سگهڙ، ڀٽ، ڀان ۽ چارڻ، پنهنجي پنهنجي راڄ جي سردارن جي بهادريءَ ۽ ويرتا جا قصا يا سنون ۽ داستان بيان ڪندا هئا. مطالعي مان اهو بہ معلوم ٿيو آهي تہ اوائلي زماني ۾، سنڌو-سلطنت جي پهچ ۽ پکيڙ، ڀارت جي ڏکڻ-اولهہ ۾ سورت بندر تائين، گجرات ۾ نرمدا نديءَ جي اورئين (مغربي) ڪناري تائين، ۽ اراولي ٽڪرين سان، هن سلطنت جون سرحدون ملنديون هيون. اهي سرحدون، ڀارت جي اُتر-اولهہ طرف هماچل پرديش ۽ هرياڻا پرديش ۾، جبلن سان ٽڪر ڪائينديون، اُتر

۾ ڪشمير ڪي پاڻ سان ملائينديون، اُتر-اولهہ ۾ داردي زبانن جي پوري علائقي کي پنهنجو ڪنديون، ايران جي اوڀر واريءَ سرحد ۾ خوزستان (هاڻي نورستان)، سيستان ۽ ڪرمان تائين پکڙيل هونديون هيون. انهيءَ ساري علائقي ۾، سنڌو – ماٿر جي قديم ٻولي، سنڌيءَ جون ڌار ڌار شاخون ڳالهيون وينديون هيون. ڊاڪٽر بلوچ صاحب صرف اوڀر ۽ ڏکڻ - اوڀر اورن علائقن جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو:

> ڏکڻ-اوڀر سنڌ ۾، سنڌ - ڪڇ جي سرحد، سومرن جي حڪومت جي خاص اثر ۽ طاقت جو مرڪز بني، ۽ انهيءَ مرڪزي ايراضيءَ ۾ سنڌي ٻولي پکڙي. سومرن جي اوائلي دور ۾، سومرن جي طاقت جو رخ، ڪڇ، ڪانياواڙ ۽ گجرات وارين سرحدن طرف رهيو. انهيءَ ڪري ڪڇ، ڪانياواڙ ۽ گجرات وارين حدن اندر، سومرن، سمن ۽ ٻين سنڌي قومن جون بستيون قائم ٿيون ۽ ڪڇ ۾ سنڌي ٻولي پکڙي.[11]

سومرن جي راڄ ۾ سک، سلامتي ۽ امن امان هوندو هو، انهيءَ ڪري محفلن، معرڪن ۽ ڪچهرين جي رواج وڌيڪ زور ورتو؛ راڳ رنگ ۽ شعرو شاعريءَ جي سلسلي ۾ واڌارو ٿيو. اهڙين ڪچهرين جا سرواڻ، سالڪ ۽ سگهڙ هوندا هئا، جن ۾ ڀٽ، ڀان، چارڻ ۽ جاجڪ خاص طور هوندا هئا. انهن ڪچهرين جو ذڪر البيرونيءَ بہ پنهنجي مشهور ڪتاب (ڪتاب الهند) ۾ ڪيو آهي. انهن ڪچهرين، معرڪن ۽ محفلن ۾، مقامي قصن، ڪهاڻين، عشقيہ داستانن ۽ ڪن خاص خاص واقعن جي پهت ۽ پچار ٿيندي هئي. انهن ڪچهرين ۾ پنهنجي ملڪي ماحول جو ذڪر بہ ڪيو ويندو هو. هن سلسلي ۾ پروفيسر محرم خان لکي ٿو تہ:

> چارڻن ۽ جاجڪن، پنهنجي دور (سومرا دؤر) جي عڪاسي ڪندي، عام ۽ خاص ماڻهن جي اُٿڻي ويهڻيءَ، سخا، سوڀ ۽ سچائيءَ جو جيڪو خاڪو پيش ڪيو آهي، سو حقيقت ۾ توجهہ جي لائق آهي. مٽيرن ۽ مانجهين جا مقابلا، ڪونڌرن جي ڪسجڻ جا المناڪ حادثا، سخي ڏاتارن ۽ مهمير مردن جا مناقبا، اهڙي لوڏ ۽ ڪوڏ سان ڳايائون جو اهي اڄ بہ امر آهن.[12]

---

(11) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر، 1992ع، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ، ڇاپو ٽيون، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ڄام شورو: ص 54

(12) محرم خان: سمنگ چارڻ، سماهي مهراڻ

اهو ئي سبب آهي جو شروع ۾ عرض ڪيو آهي تہ سنڌي ادب جي تاريخ جي بنيادي مواد ڳولڻ لاءِ، ماهرن کي سنڌي لوڪ ادب جي تلاش ڪرڻي پوندي.

سنڌي ادب جي صنفن جي ڳولا لاءِ اسان کي ماضيءَ جا دفتر کولڻا پوندا، ان جو وڏو دليل هيءُ آهي تہ سومرن جي دؤر کان بہ گهڻو گهڻو اڳ، ٻيءَ صديءَ عيسويءَ واري سنڌي ادب جي تاريخ ۾، سلوڪ، ڇند، سوتر، ڳيچ، سانن ۽ سوڻن جا ڳيت، گاٿائون ۽ سينگار جا بيت موجود هئا، اڳ ۾ آيا آهن. مثال طور هڪ گاٿا جنهن جو ذڪر مون مختلف مقالن ۾ بہ ڪيو آهي، اُها گاٿا منهنجي خيال ۾ تمام گهڻي پراڻي ۽ ٻيءَ يا ٽينءَ صديءَ عيسويءَ ۾ چيل معلوم ٿئي ٿي، مثلاً:

پلا هئا جو ماريا پيڻ، مهارو ڪنت،
لجينج تو ويڻ سين، جو ڀڳا گهر انت.

7- (الف) لوڪ ادب جي سلسلي ۾ 1997ع ڌاري، سنڌي لوڪ ادب جي هڪ تمام وڏي سگهڙ، جلال ڪٽي مرحوم جي ورسيءَ جي حوالي سان، سندس مزار تي هڪ ريهاڻ رچائي وئي هئي. انهيءَ ريهاڻ ۾، سنڌي 'سينگار رس' واريءَ شاعريءَ جي سلسلي ۾ بہ ڳالهيون ڪيون ويون.

(ب) ان ريهاڻ ۾ ائين بہ چيو ويو تہ: "اسان جا ڪي محقق، سنڌي سينگار رس واريءَ شاعريءَ جي شروعات، ڪلهوڙن جي دؤر کان شمار ڪن ٿا ۽ ائين بہ چون ٿا تہ سنڌي شاعريءَ ۾، سينگار شاعريءَ جا تجربا، هندي زبان جي شاعريءَ جي اثر جي ڪري شروع ڪيا ويا"، پر ڊاڪٽر جيٺلي، اهڙا سنڌي دوها هٿ ڪري ڇپايا هئا، جيڪي پنجين صدي عيسويءَ جا چيا وڃن ٿا. انهيءَ ڪري اهو قبول نٿو ڪري سگهجي تہ سنڌي ادب ۾، سينگار شاعريءَ جي شروعات ڪا ڪلهوڙن جي دؤر ۾ ٿي هئي، ۽ اهو چوڻ بہ صحيح ڪونهي تہ: "انهيءَ قسم (سينگار رس) جي شاعري، هندي شاعريءَ جي اثر ڪان، سنڌي ٻوليءَ ۾ شروع ڪئي وئي هوندي".

(ت) مون 2006ع ۾ ڇپيل، پنهنجي ڪتاب، 'سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا' ۾ اهو عرض ڪيو آهي تہ سمن جي دؤر (1351ع – 1521ع) ۾ سنڌ جا، گجرات، ڪڇ، ڪانياواڙ، راجستان، بهاولپور، ملتان، ديره غازي خان، لغاري پهاڙين واري خطي ۽ بلوچستان ۾ لس ٻيلي، جهالاوان، ڪيتران ۽ مڪران جي سرحد کان بہ ٻيءَ پر تائين، ناتا قائم هئا. انهيءَ ڪري سنڌي ٻولي، انهن علائقن تائين پکڙي ۽ پهتي؛ موٽ ۾ ڪڇي، گجراتي، ڪانياواڙي، راجستاني، سرائڪي، بلوچي ۽ ٻين ٻولين جو، سنڌي ٻوليءَ تي تمام گهڻو اثر ٿيو. هن ڏس ۾ بابا فريد گنج شڪر ۽ اُن دور جي ٻين بزرگن جي ڪلام مان مثال ڏيئي سگهجن ٿا.

8- (الف) ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو مرحوم ۽ اسان جو بين الاقوامي عالم، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌ جي سينگار شاعريءَ کي، هندي سينگار رس جو تتبع سمجهن ٿا. مثال طور رس ڇا آهي، سينگار ڇا آهي؟، سينگار شاعريءَ جا عنوان ڪهڙاڪهڙا آهن: سورهن سينگار ڇاڪي ٿو چئجي، سينگار رس واري شاعري، سنڌ تائين ڪيئن پهتي ۽ ڪڏهن پهتي، ۽ اهڙن ٻين موضوعن جو ذڪر ڪندي ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو ته:

> بحيثيت هڪ فن جي، سينگار شاعري نسبتاً هڪ مشڪل موضوع آهي، انهيءَ ڪري هن ميدان ۾ شاعر يا هنرمند جو ڪڏي پوڻ مشڪل هو. اهو ئي شايد هڪ مکيه سبب آهي جو هن سلسلي جي سڃاڻ شاعرن جو تعداد ڪنهن حد تائين محدود نظر اچي ٿو، حالانڪ هن سلسلي جا شاعر ميان نور محمد ڪلهوڙي جي دؤر جي شروعات ڪان وٺي، اڄ ڪان پنجاهه ورهيه اڳ تائين، يعني ته تقريباً پوڻا ٻه سو ورهيه لاڳيتو نظر اچن ٿا.[13]

(ب) ڊاڪٽر سنڌيلو به، سينگار شاعريءَ کي، هندي سينگار رس جو تتبع ٿو سڏي. هوُ لکي ٿو ته:

> سنڌي شاعرن به، هندي شاعرن واري روش اختيار ڪئي، هندي دوهن مان اهو پڻ معلوم ٿو ٿئي ته محبوب جا سورهن سينگار آهن.[14]

9 (الف) موجوده تحقيق موجب، ماهرن، ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ ڊاڪٽر سنڌيلي صاحب جي راين ۾ تبديلي آڻڻ لاءِ پنهنجا خيال ظاهر ڪيا آهن. محترم پرم ابيچنداڻي، هن ڏس ۾ نوان رايا ڏنا آهن، جيڪي وڌيڪ نوان ۽ وڌيڪ وزندار لڳن ٿا. ابيچنداڻي صاحب لکي ٿو ته:

> سنڌ ۾ سينگار رس واري ڳوتا پهرين پهرين ٿرپارڪر واري حصي ۾ آئي. اُن جو سبب اهو هو ته هيءُ علائقو، راجستان جي سرحد سان ملي ٿو، ۽ اُن علائقي جي ڀٽن ۽ چارڻن جا راجستاني سگهڙن سان گهرا سبنڌ هئا. تنهن ڪان سواءِ، اُن ڀاڱي جا سگهڙ، ٽري–ڊاٽڪي محاوري مان واقف هئا، ۽ اُن

(13) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: 1995ع، هندي ۽ سنڌي شاعريءَ جو لاڳاپو، سوغات، سنڌ سگهڙ ڪانفرنس، ٽنڊو آدم: سانگهڙ هسٽاريڪل ۽ ڪلچرل سوسائٽي، ص ص 7-18

(14) سنڌيلو، عبدالڪريم، ڊاڪٽر: سنڌ جو سينگار

ڪري هنن لاءِ هندي ڳوتا سمجهڻ ڏکيو نه هو. اهو ئي سبب آهي جو اهي وشيه اَڄ ڏينهن تائين سنڌ جي سگهڙن جي ڪوتائن ۾ اچي ٿا وڃن.[15]

(ب) پروفيسر ڊاڪٽر فهميده حسين، ڊاڪٽر بلوچ صاحب، ڊاڪٽر سنڌيلي صاحب ۽ پرم ابيچنداڻي صاحب جي انهيءَ راءِ سان اتفاق نٿي ڪري، ۽ سينگار رس واريءَ، سنڌي شاعريءَ کي، هندي سينگار رس واري شاعريءَ جو تتبع نٿي مڃي. ڊاڪٽر فهميده حسين، سنڌي سينگار شاعري، ديسي سينگار شاعري، يعني سنڌي شاعريءَ جي هڪ ديسي صنف هجڻ جي دعويٰ ٿي ڪري. ڊاڪٽر فهميده صاحبه لکي ٿي ته:

> ڊاڪٽر سنڌيلي مرحوم سان معذرت ڪندي آءٌ ان خيال جي آهيان ته سينگار جا بيت اصل سنڌي صنف آهي، جا پوءِ هند جي ٻين علائقن ۾ پهتي، ۽ راجستاني ٻولين جي معرفت هنديءَ ۾ رائج ٿي. هندي ٻولي ۽ ادب، سنڌي ٻوليءَ کان گهڻو پوءِ جو آهي، ان ڪري قدامت جي ڪري، نقل ۽ تتبع، هنديءَ وارن ڪيو هوندو، ۽ نه ڪه سنڌيءَ وارن.[16]

دراصل ديوان پرم ابيچنداڻيءَ، هندي سينگار رس واريءَ شاعريءَ جي تاريخي ارتقا جي سلسلي ۾، جيڪا راءِ ڏني آهي، تنهن مان ڊاڪٽر فهميده جي دعويٰ کي وڌيڪ مدد ٿي ملي چاڪاڻ ته ابيچنداڻي صاحب جي راءِ مان ثابت ٿو ٿئي ته سنڌي ٻوليءَ ۾، سينگار رس واري شاعري، هندي سينگار رس واريءَ شاعريءَ کان آڳاٽي معلوم ٿئي ٿي. ابيچنداڻي صاحب لکي ٿو ته:

> هنديءَ ۾ پهريائين ڪرپارام، اِن ڏس ۾ قدم وڌايو، پر مڙني جو سرموڙ مها ڪوي 'بهاري لال' هو. هوُ 1660ع ۾، گواليار ضلعي جي گوبند پور ڳوٺ ۾ ڄائو هو.[17]

ابيچنداڻي صاحب جي هن راءِ مان اها پڪ ٿئي ٿي ته سنڌي زبان ۾، سينگار واري شاعريءَ ۾، اسان جو مها ڪوي، جلال ڪٽي، بهاري لال جي ولادت واري عرصي يعني 1660ع واري زماني ۾، پنهنجي هن فن ۾، اوچي ۽ اعليٰ

(15) پرم ابيچنداڻي: 1992ع، سنڌي شرنگهار ساهت، ست سار، ڀاڱو 2، نئي دهلي: ص 54.

(16) فهميد حسين، ڊاڪٽر، 1993ع، شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ، ڀٽ شاهه: شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه، ثقافتي مرڪز

(17) پرم ابيچنداڻي: حوالو ڏنل آهي، ص 54

منزل کي پهتل هو. هُو (جلال ڪتي)، مغلن جي حڪومت جي آخري زماني کان ونيء، ميان يار محمد ڪلهوڙي جي راڄ واري عرصي، يعني 1718ع تائين واري زماني دوران ٿي گذريو آهي، ۽ اسان جي سونهاري شاعر، شاهه لطيف (1689ع - 1752ع) کان عمر ۾ وڏو هو، ۽ شاهه سائينءَ جن جي متقدمين شاعرن منجهان هڪ هو. لهاذا جلال ڪتيءَ جي سينگار شاعريءَ جي پختگي ۽ عظمت مان ثابت ٿو ٿئي ته هن صنف واري شاعريءَ جي روايت، سنڌ ۾ گهڻي اڳاٽي هئي، جنهن جا اثر جلال ڪتي ۽ ٻين شاعرن تي به پيا.

(ت) ڌيان طلب نڪتو هيءُ به آهي ته جلال ڪتي، ڪاڇي واري خطي جو رهاڪو هو. ڪاڇي جا ڪوي، لس ٻيلي جي لوڪ شاعرن جي ڪلام کان متاثر رهيا آهن. لس ٻيلي جي لوڪ شاعريءَ جو 'هڪ پنهنجو مڪتب فڪر' آهي. انهيءَ ڪري اهو سگهڙن ۽ سنڌي ادب جي تاريخ جي محققن جو فرض آهي ته اسان جي رهنمائي ڪن ته لس ٻيلي ۽ ڪاڇي (سنڌ جو ڪوهستاني خطو) ۾ سينگار رس واريءَ شاعريءَ جا آثار ۽ اُهڃاڻ ڪڏهن کان ملن ٿا؟

10. نتيجي طور چئبو ته ڊاڪٽر جيٽلي، هيمچندر جي ڪتاب مان، سنڌي ٻوليءَ جا جيڪي دوها چونڊي مثال طور ڏنا آهن، اُهي سندس راءِ موجب پنجين صديءَ جا آهن، جيڪي سينگار رس واريءَ شاعريءَ جا نمونا آهن. ڊاڪٽر جيٽلي، ڊاڪٽر محمد حسن ۽ ڊاڪٽر چٽرجيءَ جي ڏنل مثالن مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته سنڌي لوڪ شاعريءَ ۾ اڳاٽا مثال، دوهن، گاٿائن، ڏنن ۽ واقعاتي دوهن ۽ سينگار شاعريءَ جا ملن ٿا، انهيءَ ڪري ئي اها دعويٰ ڪري سگهجي ٿي ته سنڌي سينگار رس واري شاعريءَ جا ثبوت، سنڌي ادب جي تاريخ ۾ ٻيءَ کان پنجين صديءَ عيسوي ڌاري ملن ٿا.

لهاذا اهو چئي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ ۾ 'سينگار رس' واري شاعري، سنڌ جي پنهنجي ۽ اصلوڪي شاعري آهي، ۽ اُها هر لحاظ کان هندي سينگار شاعريءَ جو تتبع نه آهي.

ببليوگرافي

سنڌي ڪتاب

1. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، 1991ع، هندي ۽ سنڌي شاعريءَ جو لاڳاپو، سنڌ سگهڙ ڪانفرنس جي رپورٽ سوغات جي عنوان سان، ٽنڊو آدم: سانگهڙ هسٽاريڪل ۽ ڪلچرل سوسائٽي.
2. ايضاً، 1992ع، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ، ڄامشورو: پاڪستان اسٽڊي سينٽر، سنڌ يونيورسٽي.
3. پرم ابيچنداڻي، 1992ع، سنڌي شرنگهار ساهت، ست سار، ڀاڱو2، نئي دهلي:
4. سنديلو، عبدالڪريم، ڊاڪٽر 1958ع، سنڌ جو سينگار، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ.
5. فهميده حسين، ڊاڪٽر، شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ، ڀٽ شاهه / حيدرآباد: شاهه عبداللطيف ڀٽائي ثقافتي مرڪز
6. محرم خان، سمنگ چارڻ، مقالو، سماهي مهراڻ

انگريزي ڪتاب

1. Chatterji S.K. Dr. 1942, Indo-Aryan and Hindi, Ahmedabad: Gujrat Vernacular Society.
2. Grierson, G. Sir, 1927, Linguistic Survey of India, Vol-I. Part-I
3. Murlidhar Jetlay, Dr., 1991, A Brief Survey, written in the book 'International Encyclopaedia of Indian Literature, Vol: VIII (Sindhi), Complied by Prof: Gangram Garg, New Delhi: Mithal Publication.

اردو ڪتاب

1. محمد حسن، ڊاڪٽر، 1955ع، هندي ادب کي تاريخ، علي ڳڙهه، انجمن ترقيءَ اردو.